

ЦРВЕНИ ТОЧАК АЛЕКСАНДРА СОЛЖЕЊИЦИНА И ЊЕГОВА „РЕХАБИЛИТАЦИЈА” СТОЛИПИНА

Зоран БАЈИН
дипломирани историчар, Београд

АПСТРАКТ: У тексту се анализира представљање револуције 1917. године у роману-епопеји руског нобеловца Александра Солжењицина, са посебним освртом на однос према историјској улози Петра Столипина.

Кључне речи: СССР, Александар Солжењицин, Октобарска револуција, Петар Столипин, „Црвени точак”, Гулаг

Личност и стваралаштво Александра Исајевича Солжењицина су, од судбоносног објављивања *Једног дана Ивана Денисовича* (1962), привлачили огромно интересовање и изазивали многобројне спорове. Чак и данас, иако су неумољиви ход времена и непредвидиви преокрети историје већину прекрили заборавом, неки од тих спорова још увек трају. Сва та идејна узнемиреност коју је Солжењицинова појава изазвала учинила је да у огромном мноштву књига које су о њему написане буде заиста невероватно мало оних у којима се озбиљно проучава његово књижевно стваралаштво. Најдрагоценији изузетак међу њима несумњиво представља студија угледног француског слависте Жоржа Ниве,¹ једног од најзначајнијих познавалаца савремене руске књижевности на Западу, који би се, без много претеривања, могао назвати родоначелником објективног проучавања поетике Александра Солжењицина.

Када се спомене име Александра Солжењицина, прва асоцијација, по свој прилици, биће – *Архипелаг ГУЛаг*. Међутим, као што су Сол-

¹ G. Nivat, *Soljenitsyne*, Paris, 1980. Преведена и на српски језик: Ж. Нива, *Александар Солжењицин: Уметник, мислилац, пророк*, Београд, 1999.

жењицинови политички и идеолошки ставови у великој мери заклонили његово књижевно стваралаштво, тако је и *Архипелаг ГУЛаг* – који је својом потресношћу, искреношћу, силином (али и политичком и друштвеном актуелношћу) привукао ка себи пажњу читавога света – оставио у сенци средишње дело Солжењициновог опуса *Црвени точак*.

Црвени точак је најједноставније одредити као приповедање о руској Фебруарској револуцији, мада би при томе требало имати у виду да је пишчева амбиција објашњење целокупног историјског процеса који је довео до слома руског царства 1917. године. Врло је тешко, готово немогуће, жанровски класификовати ово дело и можда је најбоље одредити га онако како га је сам аутор у поднаслову назвао – „историјска епопеја”, без обзира на неодређеност тог појма. Класификовање *Црвеног точка* као историјског романа било би, сасвим извесно, грешка, тим више што писање историјског романа није ни била Солженицинова намера. „Он жели да потомцима сачува историју – исмејану, изокренуту, изрезану маказама цензора. Он предузима колосално архивисање историјског времена. Наравно, он настоји да то време преобрази, и због тога га је могуће назвати романописцем. Међутим, архивисање доминира над измишљеним, које се појављује на ‘болним тачкама’ текста, али није његов покретач. Исто тако, измишљени ликови не усмеравају текст; он је испуњен историјском хроником, реалним дејствујућим лицима, која су на странице дела закорачила из новина, мемоара, сакупљених сведочанстава.”²

Солжењин је још од младости осећао да му је намењена мисија да напише историју руске револуције.³ Од своје осамнаесте године он је носио у себи план историозофског романа о руској револуцији, правио прве скице, размишљао о њему, мада је интезиван рад на свом животном делу започео тек у својој педесетпрвој години (1969). Раду на *Црвеном точку* и проучавању револуције 1917. године Солжењин је посветио више од двадесет година свог живота (већи део тог времена провео је у присилној емиграцији на усамљеном имању на северу САД-а), да би га 1990. године окончао не остваривши у потпуности првобитни план који је подразумевао описивање знатно ширег временског периода.

² Ж. Нива, *Возвращение в Европу. Статьи о русской литературе*, Москва, 1999, стр. 145.

³ Поред Толстојевог *Рата и мира*, на настанак Солжењицинове првобитне замисли о великом историјском роману о руској револуцији утицали су и *Дани*, сећања умереног монархисте Василија Шуљгина, једног од најталентованијих публициста предреволуционарне Русије. Шуљгинова дуговечност и крајње необична животна судбина омогућиле су Солжењину јединствену прилику да се састане и разговора са једним од кључних учесника догађаја које описује. Речи које је слушао из уста човека који је присуствовао абдикацији последњег руског цара несумњиво су морале да оставе значајан утисак на аутора *Црвеног точка*.

Преко шест хиљада страница *Црвеног точка* раздeљено је на „одмерене рокове” који образују четири „чвора”: „Август четрнаесте” (два тома), „Октобар шеснаесте” (два тома), „Март седамнаесте” (четири тома) и „Април седамнаесте” (два тома). Појам „чвора”, који има средишње место у концепцији *Црвеног точка*, потиче из математике и под њиме се подразумева временско концентрисање радње. Аутор, наиме, одабира краће временске периоде од неколико недеља у којима је, према његовом схватању, изнутра одређен ток догађаја и описује их згуснуто, да би потом направио дужи хронолошки прекид на који се надовезује наредни „чвор”. На први поглед може да изгледа парадоксално, али Солжењицин, писац десетотомног романа-епопеје чији обим изазива запрепашћење, а неретко и подсмех, главним принципом уметничког стваралаштва сматра „закон економичности”, а првом карактеристиком сваког књижевног дела његову згуснутост – тј. згуснутост садржаја, мисли и осећања. Згушњавање радње је вероватно најупдaљивије у „Марту седамнаесте”, где аутор дан победе револуције у Петрограду (27. фебруар 1917. по старом календару) приказује на преко три стотине страница.

Точак, који се веома често сусреће у Солжењициновим књигама, а нарочито у самом *Црвеном точку*, представља симбол револуције, који у свом застрашујућем обртању захвата и носи читаве народе, хватајући при том и оне који су га завртели (или само верују да су га завртели) и чини их беспомоћним посматрачима своје неизбежне пропасти. Стога није нимало чудно да је точак постао и наслов његовог кључног дела. Без сумње, религиозни симболизам је у основи свега. „Окрећући се старом библијском симболу точка Солжењицин изводи на Страшни суд Русију века овог. У старој византијској базилици Торчело, у венецијанској лагуни, где су сачувани најранији хришћански мозаици, испод Христа-Сведржитеља, над анђелима који мере душе – црвени точак...”⁴

Солжењицин је начелни противник сваке политичке револуције. У есеју „Црте две револуције”, у коме је упоредио две, по свој прилици најзначајније револуције у историји човечанства, француску и руску, и у коме је учврстио свој систем конзервативног посматрања историјских процеса, Солжењицин је своја размишљања завршио закључком у којем је јасно исказао апсолутно негативни однос према самом феномену револуције у светској историји: „Ипак, саморазумљива јединствена природа револуција се састоји у томе што се, при свој конкретной непредвидивости њихових токова, опште стање земље и народа непрестано погоршава. Револуција је увек горућа болест и катастрофа. (...) Револуција открива тамне провалије и у таквим људима који би без ње сасвим пристojно провели свој живот.”⁵

⁴ Ж. Нива, *Александар Солжењицин: Уметник, мислилац, пророк*, Београд, 1999, стр. 145.

⁵ А. И. Солженицын, *Публицистика I*, Ярослављ, 1995, стр. 536–537.

Када је започело објављивање почетних томова *Црвеног точка* Солжењицинов негативан однос према револуцији и револуционарима, нарочито бољшевицима, тешко да је могао да изненади некога ко је био упознат са његовим претходним књигама и изјавама. Још од првих Солжењицинових отворених иступања у јавности (1965), његов непомирљиви антикомунизам је постајао све очигледнији, док је његова недвосмислена осуда револуције 1917. године, као и свих револуционарних партија, постала извесна са *Архипелагом ГУЛагом* (чији је први том објављен децембра 1973. године). Стога ни мрачним бојама осликан лик Лењина у унапред објављеним „лењинским” главама *Црвеног точка* („Лењин у Цириху”, 1975) није нипошто био неочекиван, мада је свакако у извесној мери допринео убрзаном удаљавању западних левичара од несвакидашњег руског дисидента, који је сваким новим кораком све више истицао (а, може бити, и развијао) свој конзервативизам. Међутим, тек са објављивањем „Октобра шеснаесте” постало је потпуно јасно оно што се тек могло наслутити из Солжењицинових, не нарочито бројних, емигрантских иступања: његова осуда руског либерализма као вољног саучесника у изазивању катастрофе 1917. године; осуда која се као повезујућа нит провлачи кроз целокупно дело, иако свој врхунац достиже у другом „чвору епопеје”, „Октобру шеснаесте”.

У абдикацији Николаја II, која је практично значила и крај монархије у Русији, Солжењин види кључни тренутак за успех револуције, отварање Пандорине кутије у којој је била скупљена сва мржња таложена током два века руске историје. Он зна да Николаја II, коме пре свега замера „нецарску неодлучност”, немилосрдно оптужен да је због превелике бриге за породицу, похвалне у случају обичног човека, изневерио милионе поданика које је био обавезан да штити: „Он је више волео да се сам уклони од бремена. Слаби цар, он нас је препустио. Све нас – свему што је уследило.”⁶ Али у *Црвеном точку* Николај II је свеједно душевно чист, он не жели власт, коју врши искључиво због осећања одговорности пред Богом, за разлику од оних који од њега траже да се одрекне престола, на шта их умногоме подстиче и њихово властољубље.

Солжењицинова „главна идеја је да побије погрешне општеприхваћене тезе и поставке”.⁷ *Црвени точак* заправо представља ауторов покушај да се „крупно легенди” којим је Фебруарска револуција обавијена расплете, да се на светлост дана изнесе конкретна историјска стварност, да се догађаји и људи покажу онаквим какви су заиста били. Солжењин настоји да кроз приповедање, а често и експлицитно кроз поглавља-прегледе догађаја, свим силама разгради многе од уврежених представа, којима тако контроверзне

⁶ А. И. Солженицын, *Публицистика I*, Ярослављ, 1995, стр. 477.

⁷ Ж. Нива, *Александар Солжењицин: Уметник, мислилац, пророк*, Београд, 1999, стр. 147.

и сложене појаве као што су Фебруарска револуција и њена предисторија нужно обилују.⁸ У том амбициозном подухвату он, парадоксално, у огромним размерама показује како изванредан критички рационализам, тако и неумереност и жестину фанатика који се обрачунава са супростављеним идејама.

Солжењичин је неретко оптуживан за тенденциозност у упорном оспоравању „рускости” комунизма, па чак и за притајени антисемитизам као решење противречности које из тог оспоравања на први поглед проистичу. Међутим, у *Црвеном тачку* се – ако се анализи приступи без злонамерности – не може пронаћи ослонац за тако тешке оптужбе, већ се, напротив, из њега може извући ауторов имплицитни закључак да је револуцију 1917. године извршио сам руски народ, иако је она суштински супротна његовој исконској природи. На страницама „Марта” и „Априла седамнасте” народ је подивљао, он је спреман и на најтеже злочине – али ипак, то је у основи само тренутно помрачење ума: склоност ка убиствима и уништавању испољава помамљена руља, док је код готово свих Солжењичинових развијених ликова из народа и у најсмутнијим тренуцима присутно, макар и крајичком ума, здраво, градитељско расуђивање. „Солжењичин не може да избегне давнашњу слабост руске мисли – култ народа, који, што је више упрљан и оскрнављен, постаје све више свет.”⁹

II

На страницама *Црвеног тачка* непрекидно се смењује мноштво ликова истакнутих руских политичара почетка XX века. Већину међу њима чине револуционари и радикални либерали, које Солжењичин, мада за неке од њих показује личне симпатије,¹⁰ сагласно својим идеолошким ставовима представља са приметном дозом ироније, или чак осуде. Карактеристично је, међутим, да чак и када представља ликове чије му је идејно размишљање блиско, он не пропушта да нагласи и њихове слабости и ограничености, што се најупадљивије може приметити на примеру самога Николаја II. Заправо, из Солжењичинове перспективе сви активни учесници преломног периода

⁸ Међу „легендама” које Солжењичин у *Црвеном тачку* разграђује налазе се, на пример, и доста распрострањено а сасвим неосновано веровање да је царска влада водила преговоре о сепаратном миру са Немачком, преувеличана политичка улога која се приписује Григорију Распутину (Распутин није главни, па чак ни активни лик ни у једном од поглавља *Црвеног тачка*), представа о томе како је Русија војно поражена у Првом светском рату, приче о дејствовању полицијских („Протопоповљевих”) митраљеза са кровова Петрограда у данима Фебруарске револуције итд.

⁹ Ж. Нива, *Александар Солжењичин: Уметник, мислилац, пророк*, Београд, 1999, стр. 159.

¹⁰ Углавном за оне који су потом страдали као жртве болшевичког терора (попут кадета Шингарјова) или поделили његову логорашку судбину (попут мењшевика Гвоздева).

руске историје описаног у његовој епопеји показују се неспособним да истовремено схвате пут спасења Русије и, што је још важније, одлучно крену њиме. Сви – осим једног. У личности вишегодишњег председника руске владе (1906–1911) Петра Столипина Солжењин је пронашао безмало идеалног државника, који је, према њему, успео да извуче Русију из провалије у коју је доспела током револуције 1905–1907. године и да је усмери на пут стабилног развоја, којим се одлучно мењала целокупна, и социјална и економска, структура државе.

У складу са својом одушевљеношћу Столипиновом личношћу и делом, Солжењин је, у току писања *Црвеног точка*, увидео неопходност да покуша да изврши својеврсну рехабилитацију овог државника, коју би супротставио гледиштима тадашње (на првом месту, совјетске) историографије о њему. У Совјетском Савезу, наиме, владала је једнострана, искривљена представа о Столипиновој историјској улози, коју је, као и многе друге, зацементирао још сам Лењин својом расправом „Столипин и револуција”,¹¹ објављеном октобра 1911. године. Суштина овог чланка, истина, не своди се на напад на Столипиново државничко дело, већ на вређање либерала свих врста преко тумачења њиховог односа према Столипиновом режиму. Веома је, међутим, битно да је у њему, на Лењину својствен начин, Столипин обележен као „обервешач”, „спахија” који се прославио „зверским репресалијама над сељацима”, „агент” паразитске класе „феудалаца-земљопоседника”, „погромаш” итд. „Столипин је” – сумирао је своју оцену његове политике вођа болшевика – „покушавао да у старе мехове улије ново вино, да старо самодржавље прекроји у буржоаску монархију”, ослањајући се при том на контрареволуционарно расположење које је, наводно, владало „у читавој либералној буржоазији, све до кадетске”.¹² У духу Лењинових схватања, у совјетској Русији развио се апсолутно негативан поглед на целокупну Столипинову делатност, при чему су и његово гушење револуције и његове реформе укључени у уопштено затамљену представу о „столипинској реакцији”, а најзначајнијој од њих, аграрној реформи прилепљен епитет „кулачка”. Овакво стање трајало је до краја осамдесетих, када је, пошто се Русија нашла на путу радикалних реформи, постојећој слици о Столипину у совјетској историографији – која је и после слома совјетског система наставила да врши изванредан утицај на ставове о руској прошлости – супростављена представа о Столипину као великом реформатору чија је политика пред Русијом отварала блиставе перспективе будућег развоја.¹³ (Она, наравно, није утицала на *Црвени точак*, чије су „столипинске” главе биле већ

¹¹ V. I. Lenjin, *Izabrana dela VIII (1911 – maj 1914)*, Beograd, 1960, str. 53–61.

¹² *Isto*, str. 57.

¹³ В. М. Шевырин, „Столыпинские реформы в историографии переломного времени (1990–1993)”, *Россия XX столетия в исторической науке*, Москва, 2000, стр. 92.

објављене, али ни *Црвени точак* није знатно допринео њеном стварању.) Званична осуда Столипинове политике у Совјетском Савезу била је, разуме се, сасвим логична, али је помало зачуђујућа не нарочито светла представа о њој која се развијала на Западу. Стиче се утисак да је и тамо, у знатној мери незаслужено, наглашена конзервативна страна Столипинове делатности, док је, парадоксално, преовладала позитивна оцена његовог претходника, најзначајнијег државника прве половине владавине Николаја II, Сергеја Витеа. Парадоксално, јер – мада је заиста Витеу запала историјска улога да Русији да устав, а Столипину да тај устав ограничи – Столипин је био тај који је руску уставност прихватио и учинио саставним делом свог политичког деловања, наспрот Витеу, који је чак себи једном приликом допустио да свој емоционални став према уставности изрази симболички, плувањем на под.¹⁴

Неколико година након што је објављен први „чвор” његове епопеје, „Август четрнаесте” (1971), у коме су приказани улазак Русије у светски рат и катастрофа Самсоновљеве Друге армије у Источној Пруској, Солжењичин је дошао до закључка да је ради увода у револуцију 1917. године потребно да се врати још дубље у прошлост, даље и од рата који је појачао и убрзао деловање сила које су ту револуцију изазвале, али засигурно није био њихов основни узрочник. Тако је настало проширено, обимом готово удвостручено друго издање „Августа четрнаесте”, као и неколико ретроспективних поглавља „Октобра шеснаесте”. Већи део новог, проширеног другог тома „Августа четрнаесте” посвећен је приказивању убиства Столипина у Кијеву септембра 1911. године. Окруженом поглављима у којима су описани догађаји који су довели до овог чина и који су му следили (сам чин убиства описан је из троструке перспективе – из перспективе самога Столипина, из перспективе атентатора Богрова, као и из перспективе заменика министра Курлова, одговорног за пропусте који су довели до премијерове смрти), средишње место припада гигантском „прегледном” поглављу у којем је, на готово стотину страница, приказан Столипинов живот и његова државничка каријера.¹⁵

Солжењичину је при писању тог поглавља очигледно било изузетно стало до развејавања схватања о Столипину као реакционарном терористи, која су најчешће распрострањивана преко одређених израза везаних за његово име – као што су „сталипински терор”, „Столипинова кравата” и слично. Са Столипиновим именом најчешће је повезиван његов жестоки обрачун са револуционарима, чија је кулминациона тачка увођење преких војних судова. Стога бављење овом осетљивом темом Солжењичин и почиње од

¹⁴ В. Pares, *The Fall of the Russian Monarchy*, London, 2001, str. 86.

¹⁵ А. И. Солженицын, *Красное колесо II*, Москва, 1993, стр. 165–248.

терористичког чина у којем су (августа 1906) револуционари, активиравши бомбу у Столипиновом дому, убили 27 особа, а велики број тешко ранили, при чему је сам председник владе пуким случајем преживео, а његова кћерка доживотно обогалена. Цитирајући једну од многих прослављених реченица из Столипинових говора,¹⁶ у којој је објављено да „где је аргумент бомба, тамо је јединствени одговор беспошtedност кажњавања”, Солжењицин објашњава: „Тако је почео озлоглашени *сталипински терор*, толико наметнут руском језику и схватању – о странцима и да се не говори! – да се до данас учврстио као представа најсуровијег дивљања. А терор је био овакав: уведени су (и деловали 8 месеци) за *нарочито тешке* (не све) пљачке, убиства и нападе на полицију, власти и мирне грађане преки војни судови, да би се истрага и пресуда приближили тренутку и месту злочина.” Након овога следи даља релативизација Столипинових репресивних мера и примедба да је одмах по увођењу преких судова револуционарни терор ослабио. Солжењициново указивање на нужност успостављања Столипинових преких судова и његово ублажавање мучног утиска који њихова немилосрдност оставља нису без основа у чињеницама ако се има у виду да је, на пример, број смртних пресуда које су ти судови извршили сразмеран броју државних службеника убијених у таласима револуционарног тероризма.¹⁷ Овде би се требало подсетити и на то да је поређење размера и жестине репресије у царској и бољшевичкој Русији један од лајтмотива *Архипелага Гулага*, где Солжењицин (непошtedно користећи иронију, своје најјаче оружје) до апсурда доводи старе, добропознате жалбе на случајеве суровости из времена царског режима и, сравњивањем са примерима из совјетског периода, настоји да их учини сасвим безазленим и разумљивим. У *Црвеном точку*, који се формом и садржајем значајно разликује од *Архипелага Гулага*, оваква поређења су неупоредиво ређа, али су свеједно иманентно присутна. Пажљиви читалац може да осети многа места где је аутор, не повукавши отворено паралеле са комунистичким временом, управо њих имао на уму, баш као у овом случају. Ипак, не чини се да оваква релативизација Столипиновог обрачуна са револуцијом и револуционарним тероризмом (када се посматра *post factum*, као феномен који претходио ужасном терору који је у Русији беснео између 1917. и 1956. године, уместо да се посматра из перспективе почетка XX века, као преседан у њеној историји) одговара делу које је писано да би било непристрасна историја руске револуције, нарочито када се са њом иде толико далеко да се, не без симпатија, цитирају Столипинове речи о Русији која ће „умети да разликује крв на рукама целата од крви на рукама савесних хирурга”.

¹⁶ Важније међу њима – попут „Нећете уплашити” и „Њима су потребни велики потреси, а нама велика Русија” – Солжењицин на пажљиво одабраним местима укључује у текст.

¹⁷ С. С. Ољденбург, *Царствование императора Николая II*, С.-Петербург, 1991, стр. 366–370; S. Živanov, *Rusija na prelomu vekova*, Beograd, 2002, str. 561–563.

Врхунац Столипинове реформаторске делатности Солжењин, сасвим исправно, види у његовој великој земљишној реформи. Према њему, Столипин је још од ране младости поседовао осећање блискости са руском земљом и сељаштвом („тако природно код дечака са села, непредвидиво се појављује код сина генерал-ађутанта и праунука сенатора”), прихвативши већ тада мисао да за руског сељака неће бити бољитка све док буде био спутан стегама сеоске општине – колективним јемством, принудном уједначеношћу и бесмисленошћу унапређивања производње. Приказујући како је као губернатор Саратовске области Столипин 1905. године морао да умирује¹⁸ побуњено сељаштво које је стихијски уништавало имања земљопоседника, Солжењин се идентификује се Столипиновим схватањем основног проблема тадашње Русије мишљу да сељачки бунт није уопште био „последича револуционарних идеја у свести народа, већ – експлозије очајања због некакве исконске несређености сељачког живота”. А за сељаштво које је, тврди Солжењин, више од свега желело да истински влада земљом, стварна сметња напретку била је управо анахронична сеоска општина, а не већ све малобројнија велепоседничка имања. Чим је ступио на место председника владе, Столипин је, наглашава аутор *Црвеног точка*, на прво место истицао рад на задовољавању сељака као јединој сигурној гаранцији за заустављање револуције. „Свој кључни закон о земљи” – пише Солжењин поводом додељивања права на потпуну сопственост сељака над земљом – „Столипин је схватио као други део реформи 1861. године. То је и било истинско, потпуно ослобођење сељака, са закашњењем од 45 година.”

Овде се чини веома битним подвући чињеницу да Солжењин као највећу заслугу Столипину приписује његову борбу за уништење сеоске општине, чији су значај идеалистички наглашавали деветнаестовековни словенофили (али, наизглед парадоксално, и револуционари-народњаци). Овакав став могао би да на први поглед делује помало необично, јер се Солжењин суштински надовезује на традиције словенофилства. Он заступа за словенофилску идеологију кључне погледе на место Русије у светској историји: веру у посебан пут Русије у односу на западну Европу и не-

¹⁸ „И умиривао је – речима, све више владајући својим гласом и спокојством, не вичући, не претећи, већ разјашњавајући. Због својих унутрашњих осећаја, сељацима је он једино и могао да објашњава, он је то волео више од свега: да објашњава, гледајући право у очи – методом који је руска администрација заборавила.” Говорећи о Столипиновој борби против револуције у Саратовској области, аутор, преко бројних анегдота везаних за његову смелост пред узбуњеном масом, истиче неограничену храброст свог јунака, што, са нешто мањим интезитетом, чини и у наставку овог и свим другим поглављима посвећеним Столипину. Тако, на пример, Столипина на самрти представља испуњеног превеликим стоицизмом, потискујући при том утицај неподношљивих болова изазваних прострелним ранама на расположење умирућег. (А. И. Солженицын, *Красное колесо II*, Москва, 1993, стр. 292–302; В. Н. Кокорцов, *Из моего прошлого: Воспоминания 1911–1919*, Москва, 1991, стр. 42–50)

гативан однос према реформама Петра I. Почетком 80-их година Солжењин се са гневом обрушавао на неке од западних проучавалаца Русије (попут Ричарда Пајпса), као и на руске дисиденте сличних идеја (које је саркастично назвао „наши плуралисти“) према којима су за преовлађујуће негативне стране комунизма одговорне традиције старе Русије и који Русију, тврди Солжењин, одлучно осуђују „због свега у чему она не личи на Запад“. Слично словенофилима, он крвавим унутрашњим потресима и спољним ратовима за време владавине Петра I и његових наследника супроставља идеализовану стару Русију – препетровску или, боље речено, прерасколску (јер он, за разлику од словенофила нипошто не идеализује владавину Алексеја Михаиловича, у време које је и дошло до верског раскола), њену посвећеност самој себи, а не освајањима, стварању империје. При том, треба нагласити, он са себи својственим жаром одбацује како империјалистичке¹⁹ тако и пансловенске тенденције позног слофенофилства. „Читава идеја да станемо на чело словенства лажна је, заједно са Константинопољем!“ – говори Солжењин кроз уста свог полудвојника, пуковника Воротинцева, у „Октобру шеснаесте“.²⁰

Одређујући Столипинову политичку позицију, Солжењин говори о његовој „средњој линији“ и решености да прихвати уставност која је у Русији уведена, као и о намери да часно и упорно испуњава све обавезе у складу са њом, упркос томе што су се збијали „непријатељи на два крила: крајњи десничари, који су желели да поцепају Манифест и врате се неконтролисаној управи и на руски начин неумерени либерали, који нису желели да брод плови, већ да га оборе на бок и смрве своје противнике“. Солжењин оправдава Столипинов државни удар 3. јуна 1907. године (и чак се не слаже с тим да се „тај одлучан корак“ назива државним ударом, али без икаквог основа) и са симпатијама гледа на његов национализам који је том приликом испољен, трудећи се при том да објасни противречну ситуацију у којој заштитник сељачких интереса смањује број представника сељака у Думи. Последице трећег јуна на политички живот у Русији он сматра изузетно благотворним, јер је непосредни исход била Трећа дума, која се у основи држала споменуте „средње линије“ (мада и овом приликом задржава своје уобичајене резерве према парламентаризму). Када је револуција била поражена, највеће сметње Столипину су, према Солжењину, потицале од „сфера“, придворне камариле и реакционарних бирократа (о којима пише са великом антипатијом). У сукобу са „сферама“ Столипина, који није довољно „оценио опасност са те стране“, почело је да издаје стрпљење и он

¹⁹ Солжењин, наима, империјалну политику царске Русије, упркос свом национализму (или је можда боље рећи: услед свог несвакидашњег национализма) доследно осуђује не само као штетну, већ и као неморалну.

²⁰ А. И. Солженицын, *Красное колесо IV*, Москва, 1993, стр. 38.

је, остајући све слабији и без ослоњаца, дошао до тога да направи озбиљну грешку на неуставан начин спроводећи закон о увођењу земства у западним крајевима – и то је вероватно једина велика Столипинова грешка коју Солжењичин признаје. Што се Столипинових ставова по питању спољне политике тиче, стиче се утисак да је управо ту Солжењичин најсклонији да му приписује сопствене погледе, попут већ споменутог одбацивања империјализма или пансловенства.

Приметно је нескривено одушевљење са којим Солжењичин описује како „непоколебљиви, крепки, еписки достојни Столипин”, не обазирјући се на нападе сујетних и заслепљених непријатеља, одлучно иде својим путем спаса Русије који могу да обезбеде тек „грандиозност и складност његовог програма свеобухватне реформе” – као на пример у приказивању премијера који је у Другој думи „леп, спознајући своје снаге и несумњиву победу, сам против пет стотина, одговорио са трибине громким, јасним гласом” да неће пристати на капитулацију. Солжењичин наглашава и Столипинову отпорност на властољубље – и када наводи како је овај, збуњен неочекиваним предлогом Николаја II, проглашавао себе недостојним да постане министар (априла 1906. године) и када описује како се три месеца потом решавао на прихватање „велике и горке власти”, тј. положаја председника владе. Он, заправо, идеју о распуштању Прве думе (која је „сама одредила своју судбину”) и постављењу Столипина на место премијера приписује његовом претходнику на том положају – Горемкину. С друге стране, вођа думске опозиције Миљуков (који, истина, ни сам нипошто није био незаинтересовани посматрач тих догађаја) је у својим сећањима као основни разлог распуштања думе истакао Столипинове сплетке, чији је узрок видео управо у његовом властољубљу (јер у потенцијалној влади која би уживала думску подршку за њега није било предвиђено место), а сцену у којој се Столипин испрва пред царем снебивао да прихвати положај председника владе назива „годуновском”.²¹ Врхунац Солжењичиновог апологетског односа према Столипину у *Црвеном тачку* вероватно представља следећи опис његове личности: „Њему је било туђе ситничарење, а због тога и – ситно самољубље. Јавно одсуство личних интереса привлачило је к њему људе. Он је зрачио бодрост, није се устручавао да свакога лично убеђује – с њиме је весело, лако било радити, и преносила се његова неустрашивост пред претњама и готово уметнички начин којим је управљао својим огромним пословима. Он је био у расцвету година и снага – и уливао је своју крепку младост у управљање државом. Он је за читаву Русију био прозрочан, на осматрању, не остављајући благо за клевете. У складу са својим презименом, он је заиста био *стуб*²² државе. Он је постао центар руског живота, као

²¹ П. Н. Миљуков, *Воспоминания (1859–1917) I*, Москва, 1990, стр. 371–398.

²² На руском језику: „столп”.

ниједан од царева. (И заиста, његове особине биле су царске.) Опет је био *Петар* над Русијом – исто тако енергичан, исто тако неуморан, исто тако се старао о продуктивности народнога рада, исто тако је преображавао, али са мишљу другом, и тиме се разликовао од императора Петра.”

О томе до које мере може да иде Солжењицинова опчињеност Столипином сведочи и касније размишљање: „Тако је од убиства Столипина жестоко пострадала цела Русија, али Богров није помогао Јеврејима. Не знам како ко, али ја ту осећам велике кораке Историје и њене до неочекиваности поразне резултате. Богров је убио Столипина, бранећи кијевске Јевреје од притисака. Столипина би и без тога цар сменио, али би сигурно био позван кад 1914–16. није било људи, и уз њега ми сигурно не бисмо завршили тако срамно ни у рату ни у револуцији. (Ако бисмо, с њим на челу, уопште ушли у тај рат.) Корак први: убијен је Столипин – изгубљени су у рату нерви и Русија је легла под чизму большевика. Корак други: большевици, уз читаву своју свирепост, показали су се много неталентованији од царске државе, после четврт века брзо су дали Немцима пола Русије, у том оквиру и Кијев. Корак трећи: хитлеровци су лако ушли у Кијев и уништили кијевске Јевреје. Исти онај Кијев, и исто у септембру, само тридесет година после пуцња Богрова.”²³ Истина, оваква хипотетичка разматрања нису својствена искључиво Солжењицину: на пример, о другачијем току светског рата (или о спречавању његовог избијања) у случају да је Столипин доживео његов почетак, у изгнанству су размишљали и Вилхелм II и Василиј Шуљгин²⁴ и Сергеј Сазонов²⁵ – али у овоме не би требало видети ништа више од накнадних рационализација катастрофе. Можда би се веровање у провиђење, симболику и изванредни утицај и снагу одређених историјских личности могло и бранити у начелу, али наведено закључивање (поред тога што је непримерено, будући да се бави веома осетљивом темом страдања читавог једног народа) је очигледно, макар у појединим деловима, сасвим произвољно: споменути „кораци”, логички гледано, заправо и нису кораци, већ – скокови.

У сваком случају, у „Августу четрнаесте” и у „чворовима” који следе за њиме, Солжењицин је, на позадини догађања, насликао и осећај пра-

²³ А. Solženjicin, *Dva veka zajedno I*, Beograd, 2003, str. 317.

²⁴ „Ко зна, шта би било, да је Столипин остао жив и да је руководио руском владом у време светског рата” (*Правда Столыпина*, Сборник, Сост. Г. Д. Сидоровнин, Саратов, 1999, стр. 154)

²⁵ „Револуција, коју је Столипин већ 1906. године сломио, увидела је наступившу смртну опасност за себе и руком Богрова оборила тог најблагороднијег сина Русије. Говори се да нема незамењивих људи. Али Столипина код нас нико није заменио и револуција је, усред тешке моралне и материјалне атмосфере рата, победила. Док пишем ове редове, испред мене се живо појављује величанствени у својој снази и једноставности лик Столипина и ја се сећам речи које сам често слушао од њега: за успех револуције неопходан је рат.” (С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, Москва, 1991, стр. 284)

зине који наступа са Столипиновим нестанком. У судбоносним данима јула 1914. године, када треба да се донесе решење о општој мобилизацији и, следствено, прихватању рата са Немачком, његов Николај II осећа да је неподношљиво усамљен, да међу несагледивим мноштвом оних који га окружују нема „силног, умног, изванредног човека који би преузео на себе одговорност”. И напрасно схвата да је такав човек постојао и да му у том тренутку недостаје управо он – Столипин.²⁶ Касније, када је револуција већ почела, „Шулгин, Корнилов (реалне историјске личности – прим. З. Б.) и Воротинцев (тумач ауторових идеја који се појављује у најранијим, гулаговским драматуршким скицама Солжењицина – прим. З. Б.) – сви они желе Вођу. Али вође нема! ‘Нема човека, достојног диктатуре’, – размишља Шулгин (реч је о очекиваном диктатору у Румунији). ‘Па ипак, ако би се већ данас појавила силна власт – може бити, могла би се спасити Русија. А може бити, и не би...’ Другим речима, дејствујућа лица знају да би чврста воља спасила Русију, али су сви парализовани. Парализа закива и личне судбине и судбину земље. Пораз признају сви, и Воротинцев закључује: ‘Боже мој, шта се ради! – помрачио нам се разум!’ Тако се окреће огњени, убитачни, црвени точак...”²⁷

Настојећи да у потпуности оправда Столипинову политичку делатност, Солжењицин се дотакао и „случаја Азеф”. У питању је, наиме, афера настала након што је инжењер Јевно Азеф, агент полиције још од 1892, који се више година налазио на челу Борбене организације Партије социјалиста-револуционара (есера), најзначајније терористичке групе у Русији уочи и у току револуције 1905–1907, одговорне за више запрепашћујућих политичких убистава – пре свих, министра унутрашњих послова Вјачеслава Плевеа (1904) и великог кнеза Сергеја Александровича (1905) – разобличен упорним настојањима револуционара-публицисте Владимира Бурцева, „Шерлока Холмса руске револуције”, који се са доста успеха посветио разоткривању полицијских агената у редовима револуционара. Приказујући иступање председника руске владе на трибини Државне думе, у току расправе коју је у вези са овим случајем покренула парламентарна опозиција, Солжењицин се безрезервно приклања Столипиновим аргументима, одбацујући тиме као „азефовски мит” представу о Азефу као о изванредном манипулатору који је водио „двоструку игру” између полиције и револуције и могућност Азефовог коришћења сарадње са полицијом у револуционарне сврхе (ради учвршћивања сопственог положаја, разуме се). Међутим, приказујући лик другог терористе, Столипиновог убице Богрова, који је такође био дугогодишњи полицијски сарадник, Солжењицин инсистира на другој крајности – на Богровљевим манипулаторским способностима које су висо-

²⁶ А. И. Солженицын, *Красное колесо II*, Москва, 1993, стр. 447.

²⁷ Ж. Нива, *Возвращение в Европу. Статьи о русской литературе*, Москва, 1999, стр. 148.

ке чиновнике полиције учиниле тек средствима за остварање његовог циља да једним пуцњем (који је, тврди Солжењичин, заправо био пуцањ у Русију) преокрене ток историје. Богров је, према њему, након слома револуције 1905–1907. године, разочаравши се револуционарним партијама, одлучио да самостално настави борбу: „Међутим, на сваком путу деловања пред њим је стајала и заграђивала му га – Охрана. Требало је склонити њену пажњу са себе, ако постоји. Али никако не лојалним примиривањем. Већ, управо супротно, требало је да сам пође, увуче се у њу и схвати је. Потребно је упознати непријатеља.”²⁸ Потпуно различито представљање Азефовог и Богровљевог „провокаторства” у „Августу четрнаесте” несумњиво је у великој мери узроковано жељом да се Столипиново државничко дело учини што светлијим, а његова смрт што узвишенијом.

На зиду Солжењичиновог изгнаничког радног кабинета, где је највећим делом и написано његово гигантско дело, стајала је фотографија Столипина, у свечаној, белој униформи – снимљена дан уочи атентата у Кијеву. Пишући своје животно дело дословно под погледом државника кога је уздигао готово до непогрешивости, Солжењичин је несумњиво отишао у крајност, али би на његов покушај „књижевне рехабилитације” Петра Столипина ипак пре требало гледати као на подстицај стварању сложеније и веродостојније представе о једној изванредно контроверзној историјској појави него као на просто апологетско искривљавање прошлости.

III

Црвени точак се због многих својих особина може сматрати јединственом појавом у светској књижевности. Можда највише тиме што вероватно представља крајњу тачку у којој се једно књижевно дело приближило историографији. Огроман труд који је Солжењичин уложио у истраживање мноштва конкретних историјских догађаја и брижљиви однос према историјским изворима, нарочито мемоарским, говоре о озбиљности његовог удубљивања у историју и предисторију револуције 1917. године. У десет томова *Црвеног точка* смештена је изванредно велика количина података, у њему је могуће пронаћи готово све епизоде (чак и узгредне) Фебруарске револуције, које су извучене из мемоара учесника или штампе и интегрисане у дело. Али управо због те расплутости, *Црвени точак* се уместо у прегледну „историју” уобличио у својеврсну „енциклопедију” руске револуције.

Управо обимност дела која је, између осталог, изазвана и скрупозношћу са којом су у њега уношени историјски подаци учинила је да

²⁸ А. И. Солженицын, *Красное колесо II*, Москва, 1993, стр. 118.

Солжењициново животно дело у стварности остане непрочитано. *Црвени точак* је у Русији штампан у изванредно малом тиражу, његово превођење на највеће стране језике још увек је у току, чему умногоме доприноси и чињеница да је дело завршено у тренутку када је друштвена актуелност аутора била на измаку. Утицај *Црвеног точка* на ставове руске јавности и историографије о револуцији 1917. године несумњиво је незнатан. Али значај Солжењициновог подухвата не би требало потцењивати. Слично Иполиту Тену век раније (чини се да овакво поређење ипак није неумесно), Солжењин је наизразитији представник конзервативних погледа на револуцију међу руским интелектуалним величинама XX века и ти погледи, као и код Тена, не представљају тек прости наставак антиреволуционарних идеја поражене емиграције. *Црвени точак* заиста није успео (а није ни могао) да попут *Архипелага Гулага* на себе привуче пажњу читавога света, али се његово постојање не може једноставно игнорисати.

Summary

Alexander Solzhenitsyn's *The Red Wheel* and his „rehabilitation” of Stolypin

Key words: *USSR, Alexander Solzhenitsyn, the October Revolution, Peter Stolypin, the „Red Wheel”, Gulag*

Although his world glory came with „The Gulag Archipelago”, „The Red Wheel” has to be considered magnum opus of the famous Russian writer Alexander Solzhenitsyn. In this colossal work, divided in the four „knots” (the detailed accounts of relatively brief periods), Solzhenitsyn presents his own view on the revolution of 1917, derived from his lasting and patient researches of historical evidence.

A considerable part of the first „knot” of „The Red Wheel”, „August 1914”, is devoted to Peter Stolypin, the Russian Prime Minister (1906–1911), whom Solzhenitsyn admires with great intensity and, occasionally, lack of reserve. In contrast with the Soviet and partly in contrast with the Western historiography, Solzhenitsyn emphasizes the positive sides of Stolypin’s controversial statesmanship. He staunchly defends Stolypin’s method of using courts martial in his war against the revolutionary terrorism as inevitable and necessary. Surprisingly, Solzhenitsyn mostly respects Stolypin’s agrarian reform which authorized peasants to leave the anachronistic land communes: although he could be regarded as belonging to the Slavophile tradition of the 19th century, he rejects the ideal of land commune that Slavophiles uncritically admired.